प्राथमिक विद्यालय व्यवस्थापनका समस्याहरू

शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम. एड.) द्वितीय वर्षको
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय (EPM ५९८) को
आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

कुमारी राई

त्रि.वि.दर्ता नं. ९-२-२९-४२०-२०००

परीक्षा रोल नं.२१४००८२

क्याम्पस रोल्नं.२५४

शैक्षिक वर्ष २०६३/०६५

प्रस्तुत

सुकुना वहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

इन्द्रपुर, मोरङ

माघ,२०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर, मोरङ्ग
मूल्याङ्कन समिति

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय,सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अर्न्तगत एम .एड .दोश्रो वर्षका छात्रा कुमारी राईले शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषय (EPM 598) को आशिंक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि **प्रधानाध्यापकले विद्यालय व्यवस्थापनमा भोगेका समस्याहरु** भन्ने शीर्षकको अध्ययन मेरो पूर्ण निर्देशन सल्लाह सुझावहरुको आधारमा तयार पार्नुभएको हो । उक्त कार्य निजको स्वतन्त्र अध्ययनको परिणाम हो । यो मैले निर्दिष्ट गरेको ढाँचामा तयार गरिएको छ । निजको कार्यप्रति सन्तुष्टि छु र यो अध्ययन मूल्याङकनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....
लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ
शोध निर्देशक
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस मोरङ्ग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र सङ्काय
सुकुना वहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर,मोरङ

स्वीकृति-पत्र

मितिः २०६८।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय सुकुना वहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङ, शिक्षा शास्त्र सङकाय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्रा कुमारी राईले उक्त तहको द्धितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि तयार गर्नु भएको **प्रधानाध्यापकले विद्यालय व्यवस्थापनमा भोगेका समस्याहरु** शीर्षकको शोध पत्र यस शोधपत्र मुल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ।

मूल्याङ्कन समिति

क.स.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	....
२.	....	....	....
३.	....	....	....

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङकाय अन्तर्गत शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको अनिवार्य पत्रको रूपमा आंशिक उद्देश्य परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्र प्रधानाध्यापकले विद्यालय व्यवस्थापनमा भोगेका समस्याहरू, टक्सार गाउँ विकास सधिमति, भोजपुर जिल्ला सम्बन्धित प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्य, अभिभावक, विद्यार्थी, विद्यालयबाट प्राप्त तथ्य एवम् जानकारीको आधारमा तयार पारिएकोले उक्त समुदायसँग सम्बन्धित शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नका लागि उपयोगी सिद्ध हुने कुरामा मेरो विश्वास छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र श्रद्धेय शोध निर्देशक श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारिएको छ । आफ्नो व्यक्तिगत एवम् अध्यापन सम्बन्धी व्यस्तताको बाबजुद पनि शोधपत्रको सुरुदेखि अन्त्यसम्म सधैं सद्भावपूर्ण तरिकाले कति पनि झर्को नमानी मार्ग निर्देशन गर्नु भएकोमा म हृदयदेखि कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधपत्रको निम्ति आवश्यक सुझाव र प्रोत्साहन दिनुहुने सम्पूर्ण श्रद्धेय प्रधानाध्यापक ज्यूहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यो शोधपत्र तयार पार्नको लागि मलाई सहयोग गर्ने सम्बन्धित सम्पूर्ण विद्यालयहरूका प्रधानाध्यापक ,शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी, अभिभावक तथा अन्य सहयोगीहरूले प्रदान गर्नुभएको सद्भावना र स्नेह अविस्मरणीय रहनेछ । यस्तै गरी कम समयमै यस शोधपत्रको कम्प्युटर टाइप गर्ने जस्तो अथक परिश्रम गर्नुभएकोमा भाइ धर्मेन्द्र दुलालप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा म मेरो कार्यप्रति श्रद्धा राख्ने सम्पूर्ण आफन्तजन, मित्रजन, सहपाठी साथीहरू र शुभचिन्तक महानुभावहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिँदै आफ्नो अटुट परिश्रमबाट तयार भएको यो शोधपत्र उपयोगी हुनेछ भन्ने विश्वास व्यक्त गर्दछु ।

कुमारी राई

शोधसार

प्राथमिक विद्यालय व्यवस्थापनका समस्याहरू भन्ने शीर्षकमा तयार पारिएको यो शोध पत्रले प्राथमिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापकको स्तरले व्यवस्थापनका भौतिक,प्रशासनिक शैक्षिक पक्षमा पारेको प्रभावलाई तथ्यगत रूपमा समेटेको छ। शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग अन्तगर्त स्नाकोत्तर द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नको निमित्त भोजपुर जिल्लाको विद्योदय उच्च मा.वि. स्रोत केन्द्र अन्तर्गत प्राथमिक विद्यालयका प्र.अ.हरूले विद्यालय व्यवस्थापनमा भोगेका समस्याहरूको विश्लेषण गर्नु यो शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

यस अनुन्धान गुणात्मक र परिमाणात्मक मिश्रित ढाँचामा तयार गरिएको छ। अध्ययन मुख्यतया प्राथमिक स्रोतको तथ्याङ्कमा आधारित छ अन्तरवर्ताको लागि प्रश्नावली तयार गरी सहभागी अवलोकन फारम तथा डायरी टिपोटबाट तथ्याङ्क सङकलन गरिएको छ। नमुना छनोट गर्दा ६ वटा प्रा.वि. का प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र ती विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई उद्देश्य मूलक विधिका आधारमा छनोट गरिएको छ।

प्रधानाध्यापकको कार्य प्रकृति र कार्य बोझको दृष्टिले तिनीहरूको अवस्था दयनीय रहेको छ। प्र.अ.हरूले बढी समय कक्षाशिक्षणमा व्यतीत गर्दछन्। व्यवस्थापन कार्यमा न्यून समय दिन्छन् र शैक्षिक नेतृत्वमा नगन्य समय दिनुपरेको अध्ययनले औंल्याएको छ। यसले शैक्षिक गुणस्तरमा असर पार्नुका साथै संस्थाप्रमुखको रूपमा उनीहरूको कार्य प्रायः प्रभावकारी हुन नसकेको देखिन्छ। शैक्षाणिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त र विद्यमान अभ्यास वीच फाराकिलो खाडल छ। निर्दिष्ट काम, कर्तव्य, अधिकार र अभ्यास हेर्दा पदीय दायित्व सक्षम रूपले निर्वाह गर्न नसकेको देखिएको छ। विद्यमान नीति नियम, विद्यालयको आर्थिक अवस्था शिक्षक समुदाय स्थानीय राजनैतिक अवस्था आदि सम्बद्ध तत्त्वले प्र.अ.को व्यवस्थापन कार्यमा असर पारि रहेको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त प्र.अ.को योग्यता न्यून हुनु, प्र.अ.को छनोट प्रक्रिया प्रभावकारी नहुनु,शैक्षाणिक भूमिकालाई वास्ता नगर्नु तालिम प्रभावकारी नहुनु, अनुगमन र पृष्ठपोषणको अभाव, उचित मूल्याङ्कनको अभाव, राजनैतिक प्रभाव बढ्नु आदि कारक तत्त्वले पनि शैक्षाणिक व्यवस्थानलाई प्रभावित पारेको छ।

प्रधानाध्यापकको प्रभावकारी शैक्षाणिक व्यवस्थापनको अभाव विद्यालयको सर्वाङ्गीण विकासमा बाधक भएको कुरा महसुस गरिएको छ । यसलाई न्यूनीकरण गर्न सम्भावित सुझावहरूको रूपमा विद्यालयको चौतर्फी विकासको लागि प्रधानाध्यापकहरू एक कुशल व्यवस्थापक, समन्वयनकर्ता, सङगठन कर्ता साथै मुख्य रूपले शैक्षिक नमुनाका रूपमा हुनु पर्ने अपरिहार्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रधानाध्यापकहरूले विद्यालय व्यवस्थापनमा भोगेका समस्या समाधान गर्न प्र.अ.को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले निजहरूको योग्यता क्षमता, दक्षता, बढाई आफ्नो काम कर्तव्य र दायित्व प्रतिको भूमिका उकासी विद्यालयको समग्र पक्षहरूमा प्रभावकारिता बढाउन तपसिलका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्र. अ. र शिक्षकलाई सुपरिवेक्षण गरी आवश्यक पृष्ठपोषण तथा तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्छ । प्र. अ. हुनका लागि बालमनोविज्ञान बुझेको र स्नातक तहको योग्यता तोकिइनु पर्दछ । प्र. अ पदमा नियुक्त हुनका लागि प्रधानाध्यापक व्यवस्थापन तालिम लिएकै हुन पर्ने साथै शिक्षणलाई अझै अर्थपूर्ण र क्रियाकलापमूलक बनाउन आधुनिक प्रशिक्षण जस्तै : O.H.P., T.V., Computer आदि विद्यालयलाई उपलब्ध गराई सो को प्रयोगसम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गरिनु पर्ने देखिन्छ । सबै विद्यालयहरुमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति (SMC) तथा शिक्षक-अभिभावक संघ जस्ता निकायहरुलाई सक्रिय बनाउनुपर्ने देखिन्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष सहित सदस्यहरूलाई विद्यालयको काममा सक्रिय भएबापत केही रकमको व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ । विद्यालय सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी पाएका प्र. अ. हरूले आफूले अवलम्वन गर्ने नेतृत्वशैली निरङकुश तथा स्वेच्छाचारी नभई पूर्ण रूपमा प्रजातान्त्रिक शैलीको हुनुपर्दछ ।

विषयसूची

	पेज नं.
सिफारिसपत्र	I
स्वीकृतिपत्र	II
कृतज्ञताज्ञापन	III
शोधसार	IV
विषयसूची	VI
तालिकासूची	IX
चित्रसूची	X
सङ्क्षिप्त शब्दको पूरा रूप	XI

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	५
३.१ अध्ययनको औचित्य	६
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न	८
१.६ अध्ययनको परिसीमा	८
१.७ पारिभाषिक शब्दहरू	९

परिच्छेद दुईः सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन	१०
२.२ सैद्धान्तिक खाका	१६
२.३ पुनरवलोकनको उपादेयता	१७

परिच्छेद तीनः अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानढाँचा १८

३.२ जनसंख्या १८

३.३ नमुना छनोट विधि र नमुनाको आकार १८

३.४ नमुना छनोटको आधार १९

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू १९

३.५.१ प्रश्नावली १९

३.५.२ विद्यालय सर्वेक्षण फाराम १९

३.५.३ अवलोकन फाराम १९

३.६ तथ्याङ्कको स्रोत २०

३.६.१ प्राथमिक स्रोत २०

३.६.२ द्वितीय स्रोत २०

३.७ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया २०

३.८ तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रिया २१

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको प्रस्तुति र विश्लेषण

४.१ प्राथमिक विद्यालय व्यवस्थापनका समस्याहरू २२

४.१.१ सुपरिवेक्षणमा समस्या २२

४.१.२ विद्यालयको वार्षिक योजना तथा कार्यक्रम निर्माणमा समस्या २४

४.१.३ योजना निर्माण प्रक्रियामा समस्या २५

४.१.४ शैक्षिक सामग्रीहरूको सङ्ग्रहमा समस्या २६

४.१.५ विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सङ्लग्नता २७

४.१.६ प्र.अ.हरूको कार्य सन्तुष्टि २९

४.१.७ प्र.अ.को अधिकार ३१

४.१.८ शिक्षा ऐन र नियमावलीहरूको कार्यान्वयन प्रवृति ३२

४.१.९ शैक्षिक सुपरिवेक्षण ३३
४.१.१० निर्देशनहरूका कार्यन्वयन ३५
४.२ व्यवस्थापनका समस्याले शिक्षणसिकाइमा पारेको प्रभाव ३६
४.२.१ तालिमबाट सिकेको सीपको कक्षामा प्रयोग ३६
४.२.२ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग ३८
४.२.३ अभिलेखव्यवस्थापन ३९
४.२.४ भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन ४१
४.३ प्रा.वि. व्यवस्थापनका समस्या समाधानका उपायहरू ४२

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति,निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१.प्राप्ति ४५
५.२ निष्कर्ष ४६
५.३.सुझावहरू ४८
सन्दर्भ-ग्रन्थहरू

अनुसूचीहरू

तालिकासूची

तालिका नं. नं.		पेज
१	प्रधानाध्यापकद्वारा विषयशिक्षकको कक्षाअवलोकन	२३
२	विद्यालयको बार्षिक योजना तथा कार्यक्रम निर्माणमा समस्या	२४
३	योजना निर्माण प्रक्रियामा समस्या	२५
४	शैक्षिक सामाग्रीहरूको सङग्रहमा समस्या	२७
५	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको न्यूनतम संलग्नता	२८
६	प्र.अ.हरू आफ्नो कार्यप्रति सन्तुष्ट र असन्तुष्ट	२९
७	वर्तमान शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा उल्लिखित विद्यालयका प्रधानाध्यापकको काम, कर्तव्य र अधिकारहरूको प्रयोगमा उत्पन्न भएका समस्याहरू	३०
८	प्रध्यानाध्यापकको अधिकारको पर्याप्तता / अपर्याप्तता	३१
९.	शिक्षा ऐन र नियमावलीको अध्ययनप्रवृति	३२
१०.	शैक्षिक क्रियाकलापहरूको निरीक्षण र सुपरिवेक्षणका नियमितता	३४

११. निर्देशनहरूको कार्यान्वयनमा समस्या ३५
१२ तालिममा सिकेका सीपको कक्षामा प्रयोग ३६
१३ कक्षा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग ३८
१४ अभिलेखको व्यवस्थापन ४०
१५. भौतिक सुविधाको व्यवस्था ४१

चित्र सूची

चित्र नं. **पेज नं.**

१. प्रधानाध्यापकद्वारा विषयशिक्षकको कक्षा्अवलोकन २३
२. योजना निर्माण प्रक्रियामा समस्या २६
३ शिक्षाऐन र नियमावलीको अध्ययनको अवस्था ३३
४. शैक्षिक क्रियाकलापहरूको निरीक्षण र सुपरिवेक्षणका नियमितता ३४
५. निर्देशनहरूको कार्यान्वयनमा समस्या ३६
६. तालिममा सिकेका सीपको कक्षामा प्रयोग ३७
७ अभिलेखव्यवस्थापन ४०

सङ्क्षिप्त शब्दावलीको अर्थ

गा.वि. स.	:	गाउँ विकास समिति
जि. शि.का.	:	जिल्ला शिक्षा कार्यलय
जि. शि .अ.	:	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
प्रा.वि	:	प्राथमिक विद्यालय
प्र.अ.	:	प्रधानाध्यापक
वि.स.	:	विक्रम सम्वत्
वि.नि	:	विद्यालय निरीक्षक
वि.व्य.स	:	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ. स	:	शिक्षक अभिभावक सङघ